

Az *újra* igekötő grammatikalizációja

Hegedűs Veronika

hegedus.veronika@nytud.mta.hu

Előadásomban az *újra* igekötői használatának történeti alakulását vizsgálom. Az *újra* a mai magyarban határozószói és igekötői funkciót is betölt, jelentését tekintve pedig egyrészt ismétlődést fejez ki (repetitív jelentés), másrészt az esemény részeként fennálló végállapot visszaállítását (restitutív jelentés), mely olvasatok forrását többen a határozó szintaktikai pozíciójához kötik (l. von Stechow 1996; Csirmaz 2015 a magyarról). Az előadás az igekötői használatra fókuszál, azt vizsgálom, mikortól tekinthető az *újra* igekötőnek, és milyen szintaktikai változáson ment át. Amellett érvelek, hogy az *újra* alak határozószóként és igekötőként egyszerre terjed, mindkét funkciója eredetileg rezultatív másodlagos predikátumra vezethető vissza, ebben a funkciójában került az ige elé, ahol újraelmeződött. Igekötőként grammatikalizációja az *agyon, tönkre* elemekkel állítható párhuzamba (nem a névutói eredetű igekötők grammatikalizációs mintájával).

Az (1)-ben szereplő példák illusztrálják a két jelentést, mely az igekötőre és a határozószóra is jellemző:

- (1) a. Anna újra-olvasta a kedvenc könyvét. (repetitív)
b. Anna újra-írta a levelet, amit elkezdtem. (restitutív)

Az *újra* viszonylag késői keletkezésű alak: határozószói használatára a középmagyar korból vannak az első példáink, D. Mátai (2011) is erre az időszakra teszi keletkezését. Igekötői használata bár úgy tűnik, kezdettől fogva megvan, a 19. századtól találunk rá igazán megbízható példákat. Korábban az *esmé/ismét, megint, újonnan* (és *újólag*) határozók fejeztek ki repetitív jelentéseket, illetve még korábban a *még~meg*, de ezek a legkorábbi elemek már az ómagyar korra visszaszorultak ebben a jelentésben. Az *újra* első adverbialis előfordulásaiban többször szerepel az *ismét/megint* mellett:

- (2) az utan ismét újra le betegedvén (Bosz. 100., 1755)

Az első előfordulások idejétől fogva „igekötőgyanús” a használata a *kezd* ige mellett, erre több példát is találunk Károlyi Sándor és felesége levelezésében, és boszorkányperekben is (3) (korpuszkeresésből származó adatok; Dömötör és mtsai. 2017).

- (3) a. mert mindenüt ujra kell kezdenem (Kár 77. 1705)
b. azzonnal ujra kezdődöt a konyhában valo zörgetis (Bosz 283. 1742)

Terjedésében előbb olyan kapcsolatokban látjuk, mint *újra(-)élni* (=újra átélni), *újraszületni*, majd egyre többféle ige mellett megjelenik. (4a)-beli használatában egyértelműen igekötőkre (és rezultatív másodlagos predikátumokra) jellemző tulajdonsága, hogy eredetileg intranszitiv ige mellett tárgyat engedélyez, (4b)-ben pedig olyan ige mellett áll, melyet ma önmagában nem tudna telicizálni, vagyis ebben a példában is rezultatívnek tűnik.

- (4) a. S vágyom újra-élni a mult / Kedves, édes perczeit (Tompa Mihály 1863)
b. hogy ez a nemzet romokból újratámadhasson (Móricz Zsigmond 1931)

Az *újra* igekötőnek tehát kezdettől fogva megvan a végállapotot magában foglaló restitutív jelentése; repetitív jelentése a másodlagos, Csirmaz (2015) megjegyzi, hogy ez a jelentés ma sem elérhető minden beszélő számára.

A szakirodalomban többen érveltek amellett, hogy a hasonló adverbiumok – így az angol *again*, a német *wieder* (von Stechow 1996) – esetében a két jelentés közötti különbség elemzéséhez nem szükséges két különböző lexikai elemet feltennünk, a különbség levezethető az elem szerkezeti pozíciójából. Más elemzések szerint lexikai és szerkezeti különbségeket is fel kell tennünk (Patel-Grosz – Beck 2014). A magyar adatok kapcsán felmerülő kérdés az, hogy vajon az igekötő radikálisan különbözik-e az adverbiumtól, vagy pusztán a szerkezetben elfoglalt helye határozza meg tulajdonságait, egyébként egyformán viselkednek.

A történeti adatok azt mutatják, hogy (amint azt a sublativusi alak is sugallja) a rezultatív restitutív jelentés elsődleges, ebből jött létre a repetitív jelentés. Az *újra* grammatikalizációja hasonlít más, késői keletkezésű, ezért viszonylag transzparens morfológiai felépítésű igekötőkhöz (*agyon, tönkre*): végpontot/végállapotot jelentő másodlagos predikátumból módosítóvá változott, vagyis a szintaktikai változás nem azzal járt (legalábbis egyelőre), hogy funkcionális fejjé grammatikalizálódott volna, hanem azzal, hogy a szerkezetbe egy funkcionális pozícióban (Spec, PredP) kerül be, azaz igemódosítóként. Ez a grammatikalizáció eltér attól a folyamatától, amelyen a korábban grammatikalizálódott, direkcionális névutókból (és azokból fejlődött határozószókból) kialakult igekötők mentek át, vagyis igekötők keletkezése nem csak egyféleképpen mehet végbe, és ez kihathat szinkrón viselkedésükre is.

Hivatkozások

- Csirmaz, Anikó. 2015. Re Hungarian again. *Acta Linguistica Hungarica* 62: 263–295.
- D. Máta, Mária. 2011. *Magyar szófajttörténet*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Dömötör Adrienne, Gugán Katalin, Novák Attila, Varga Mónika. 2017. Kiütkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Patel-Grosz, Pritty – Sigrid Beck. 2014. Revisiting *again*: The view from Kutchi Gujarati. *Proceedings of Sinn und Bedeutung* 18: 303–321.
- Stechow, Arnim von. 1996. The different readings of *wieder* 'again': A structural account. *Journal of Semantics* 13: 87–138.